

Michał Głazewski

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Rudolf Steiner. Przyczynek do biografii¹

Przedmiotem artykułu jest życie i dzieło Rudolfa Steinera austriackiego filozofa, reformatora społecznego, architekta i ezoteryka, którzy na początku XX wieku zainicjował ruch duchowy, oparty na antropozofii jako ezoterycznej filozofii z korzeniami w niemieckiej filozofii idealistycznej i teozofii. Steiner próbował znaleźć syntezę między nauką a mistycyzmem; jego dzieło filozoficzne, które nazwał wiedzą duchową, miało stać się drogą poznania umożliwiającą połączenie racjonalizmu filozofii zachodniej oraz wewnętrznych, duchowych dymensji człowieka. Steiner był również czynny w wielu dziedzinach artystycznych – w dramacie, sztuce ruchu (opracował nową formę artystyczną – eurytmie) i architekturze, co znalazło swoją kulminację w budowlu Goetheanum, kulturalnym centrum mieszczącym wszystkie rodzaje wiedzy i sztuki. Artykuł ukazuje kilka praktycznych aplikacji antropozoficznej koncepcji świata i człowieka Steinera, m.in. pedagogikę waldorfską, rolnictwo biodynamiczne i medycynę antropozoficzną.

Słowa kluczowe: pedagogika waldorfska, antropozofia, eurytmia, Goetheanum, Rudolf Steiner, wiedza duchowa

Rudolf Steiner urodził się 27 lutego 1861 roku w Murakirály (region Muraköz), na terenie ówczesnych Węgier, a od 1867 roku Cesarstwa Austro-Węgierskiego – obecnie ta miejscowość nosi nazwę Donji Kraljavec i leży w Chorwacji (Medjimurje); zmarł 30 marca 1925 roku w Dornach, w Szwajcarii. Był najstarszym dzieckiem Johanna Steinera (1829-1910) i Franciszki Steiner z domu Blie (1834-1918).

Filozof, pedagog, działacz społeczny, polihistor, przyrodnik, dramaturg, artysta, architekt, twórca antropozofii, autor alternatywnej koncepcji człowieka, cywilizacji, całego Kosmosu². Jego ogromna spuścizna zawarta

¹ Niniejszy artykuł stanowi zwiastun biografii Rudolfa Steinera, planowanej na rok 2014. Nie powstałby w tym kształcie bez inspiracji i uwag merytorycznych Barbary Kowalewskiej (Amsterdam/Holandia), tłumaczki i autorki książek o antropozofii i pedagogice waldorfskiej.

² „Wykładowca i twórca antropozofii, ruchu opartego na twierdzeniu, że istnieje świat duchowy możliwy do pojęcia przez czyste myślenie, lecz dostępny jedynie dla najwyższych zdolności wiedzy umysłowej” (w oryg.: “Lecturer, and founder of antroposophy, a movement based on the notion that there is a spiritual world comprehensible to pure thought but accessible only to the highest faculties of mental knowledge”; za: Rudolf Steiner, *Encyclopaedia Britannica Online* (zaczepnięte 08.11.2012, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/565012/Rudolf-Steiner>).

jest w 36 tomach pism i w ok. 6000 stenografowanych wykładach, wydanych w formie 354 tomów dzieł zebranych, dziełach architektonicznych, pracach artystycznych – rzeźbach i obrazach wystawianych w wielu muzeach świata (28 tomów reprodukcji)³.

Na rozwój Steinera ogromny wpływ wywarły przeżycia z dzieciństwa, jak pisze w autobiografii *Mein Lebensgang*⁴, przeżycia religijne, własne doświadczenia duchowe i przyroda. Steiner „był dzieckiem biednych ludzi” (Lindenberg, 2011, s. 7), odnotowuje jego biograf, Christoph Lindenberg, jednak z ubóstwa rodziców nigdy nie robił problemu. W domu rodzinnym panowała atmosfera tolerancji religijnej, ojciec uważał się za wolnomysliciela, ale spektakularny charakter obrządku rzymskokatolickiego, religii państwowej Cesarstwa Austrowęgierskiego, głęboko zapadł w duszę Steinera⁵. Jego religijność miała, jak twierdził, także głębsze, metafizyczno-mistyczne źródło: bezpośrednie doświadczenie oglądu świata nadmysłowego, duchowych istot przy pracy, tworzących piękno świata – czyli zdolność jasnowidzenia. Po kilku próbach podzielenia się tymi przeżyciami z bliskimi, natrafiwszy na nieufność, szyderstwo i potępienie ze strony dorosłych, przestał o nich opowiadać – do czasu⁶.

Olbrzymi wpływ na ukształtowanie się duchowej wrażliwości Steinera wywarła także przyroda. Jego ojciec, z racji obowiązków służbowych, musiał wraz z rodziną często zmieniać miejsce zamieszkania. Początkowo pracował w lasach na służbie u hrabiego Hyos w Gerze, później jako telegrafista i zawiadowca dla Południowo-austriackich Kolei Żelaznych, na małych stacjach, położonych daleko od miast, otoczonych pięknym, górskim krajobrazem, charakteryzującym się obfitością roślinności w rejonach południowych Karpat czy u podnóża wschodnich Alp, jak np. Burgenland w Austrii. Stąd m.in. późniejsze zainteresowania Steinera ziołolecznictwem i homeopatią, będące także rezultatem ówczesnych spotkań z Felixem Koguzkim (1833-1909), chłopcem, zielarzem ze wsi Trumau, który wniknąwszy głęboko w duchowość przyrody, dzielił się swą mądrością z młodym Steinerem: „Można było mówić z nim o świecie duchowym jak z kimś, kto go sam doświadczył” (Steiner, 2000, s. 60).

Koguzki poznał go też z kimś, kogo Steiner nazywał później enigmatycznie „mistrzem”, i kto wywarł wpływ na jego rozwój (skłaniając np. do studiów nad filozofią Fichtego)⁷.

³ Wykaz Dzieł Wszystkich Steinera (GA – Gesamtausgabe) można znaleźć np. na stronie internetowej: http://anthrowiki.at/Rudolf_Steiner_Gesamtausgabe.

⁴ R. Steiner, *Mein Lebensgang*. Eine nicht vollendete Biographie mit einem Nachwort herausgegeben von Marie Steiner 1925, Rudolf Steiner Verlag, Dornach/Schweiz 2000.

⁵ To twierdzenie kontrowersyjne. Jeszcze za życia Steinera W.J. Stein – według Fryderyka Trauba (Traub, 1921, s. 32) – ostro atakował twierdzenie, jakoby Steiner wyrósł w atmosferze oświeconego katolicyzmu, zarzucając rodzicom Steinera, że nie zadbali nawet o jego bierzmowanie.

⁶ „Gdy Rudolf Steiner miał siedem lat, przeżył coś wstrząsającego. Udziałem siedzącego w poczekalni budynku dworcowego chłopca stały się wewnętrzne obrazy samobójstwa jego ciotki. Ukazała mu się jako postać wchodząca do stojącego w sali poczekalni pieca, prosząc i błagając go usilnie, aby w końcu w nim spłonąć. Kiedy chciał o tym opowiedzieć rodzicom, usłyszał od nich: ‘Jesteś głupi kłamczuch!’ Kilka dni później rodzice dowiedzieli się z listu o jej śmierci; matka całymi dniami płakała po swojej siostrze. Od tego momentu w jego życiu wewnętrznym zaczyna zachodzić cicha przemiana” (Schmidt, 2011, s. 13-14).

⁷ „Zimą 1881/82, gdy Steiner miał ok. 21 lat, spotkał swego właściwego duchowego nauczyciela. Tożsamość personalna tego człowieka jest nieznaną. Steiner wyraża się o nim bardzo ogólnie. W każdym razie owemu nauczycielowi chodziło o pobudzenie regularnych, systematycznych studiów nad rzeczami, z którymi należy się zapoznać w świecie duchowym. Dokonywało się to

W szkole Steiner wykazywał natomiast, niejako dla przeciwwagi wobec przeżyć związanych z metafizyką natury, fascynację naukami ścisłymi – techniką, a w szczególności geometrią, w której, gdy w wieku ośmiu lat pozwolono mu wypożyczyć podręcznik geometrii, „odnalazł szczęście”, upatrując w niej potwierdzenia swoich doświadczeń duchowych z dzieciństwa: po raz pierwszy mógł wyobrazić sobie problemy bez rzutowania ich na rzeczywistość zewnętrzną (Hemleben, 1963, s. 16). Pojawia się zainteresowanie filozofią – w wieku 16 lat Steiner czytał prace Immanuela Kanta (1724-1804), które zrobiły na nim ogromne wrażenie, ale którego agnostycyzm epistemologiczny będzie później zwalczał przez całe życie⁸.

W szkole realnej w Wiener-Neustadt, do której uczęszczał w latach 1872-1879, zdał maturę z wyróżnieniem i w tym samym roku rozpoczął studia na kierunkach matematyka, fizyka i chemia, na Politechnice Wiedeńskiej. W Wiedniu uczęszczał także na wykłady z zakresu literatury, historii i filozofii, zwłaszcza wykłady Franza Brentano (1838-1917), kładące podwaliny pod fenomenologię. Z powodu trudnej sytuacji materialnej rodziny od 15. roku życia sam finansował swoją naukę szkolną, udzielając kolegom korepetycji; w roku 1884 miał w związku z tym w jego życiu miejsce fakt, który zasadniczo wpłynął na jego przyszłe zainteresowanie pedagogiką leczniczą: przyjął mianowicie posadę preceptora (do 1890 r.) w wiedeńskiej rodzinie Spechtów, a jednym z jego podopiecznych został chłopiec z wodogłowieciem, przez lekarzy uznany za niewyuczalnego. Steiner wypracował własny system działań pedagogicznych, bardzo skoncentrowany sposób nauczania i dzięki temu udało mu się już po dwóch latach osiągnąć takie postępy, że chłopiec został przyjęty do szkoły do oddziału właściwego dla jego wieku, zdał maturę i ukończył studia medyczne⁹.

W 1891 roku Steiner uzyskał tytuł doktora filozofii na Uniwersytecie w Rostoku, przedkładając pracę *Die Grundfrage der Erkenntnistheorie mit besonderer Rücksicht auf Fichtes Wissenschaftslehre. Prolegomena zur Verständigung des philosophischen Bewusstseins mit sich selbst* (promotorem pracy był Heinrich von Stein)¹⁰, wydaną później (1892) w poszerzonej wersji jako *Wahrheit und Wissenschaft* (Prawda i nauka). Steiner

w uzupełnieniu lektury dzieł Fichtego przez wskazanie, jaki wychodzący z Ja strumień myśli napotyka strumień postrzegania zmysłowego i realnego działania się świata” (Lindenberg, 2011, s. 26).

⁸ „Pewnego razu przechodziłem obok księgarń. Na wystawie zobaczyłem ‘Krytykę czystego rozumu’ Kanta w wydaniu Reclam. Dołożyłem wszelkich starań, aby kupić sobie tę książkę jak najszybciej. Gdy wtedy Kant wkroczył w krąg moich myśli, nie miałam zielonego pojęcia o jego pozycji w historii duchowej ludzkości. Wszystko, co sądzili o nim inni ludzie, a próbując albo dezaprobuując, było mi zupełnie nieznanne. Moje bezgraniczne zainteresowanie krytyką czystego rozumu zostało rozbudzone z mojego całkowicie osobistego życia duszy. Na swój chłopięcy sposób parłem do zrozumienia tego, co rozum człowieka wnosi do prawdziwego wglądu w istotę rzeczy” (Steiner, 2000, s. 38).

⁹ „Na gruncie pedagogicznym los zgotował mi zadanie szczególne. Polecono mnie jako wychowawcę rodzinie z czwórką chłopców. Trzem miałem na początku tylko dawać lekcje przygotowujące do szkoły ludowej i korepetycje wyrównawcze na poziomie szkoły średniej. Czwarty chłopiec, mniej więcej w wieku dziesięciu lat, został oddany mi przede wszystkim pod całkowitą pieczę wychowawczą. Stanowił źródło zmartwień dla rodziców, zwłaszcza dla matki. Kiedy zawiatałem do tego domu, nie opanował właściwie nawet najpierwszych podstaw czytania, pisania ani rachowania. Uważano, że pod względem rozwoju fizycznego i umysłowego jest anormalny w tak znacznej mierze, iż wątpliwość w rodzinie, czy w ogóle jest zdolny cokolwiek się nauczyć. Myślał powoli i gnuśnie. Nawet najmniejszy wysiłek powodował ból głowy, zmęczenie, bladłość i niepokojące zachowanie umysłowe” (Steiner, 2000, s. 104).

¹⁰ Steiner został dopuszczony do kolokwium, ale zdał egzamin z rezultatem *rite* (tj. w sposób pożądanym, właściwym), a nie *cum laude*, co pogrzebało jego „plany habilitowania się w pobliżu miasta Goethego Weimaru na Uniwersytecie w Jenie” (Ullrich, 2011, s. 33).

dowodzi w niej, że między filozofią Kanta (zakładającą, że człowiek ze względu na strukturę swego umysłu nie może dotrzeć do istoty świata, do „rzeczy samej w sobie”) a ustaleniami nowoczesnej nauki istnieje sprzeczność, gdyż ta ostatnia twierdzi, że wszelkie oddziaływania można odnaleźć w świecie zmysłowo-duchowym (*der sinnlichen und geistigen Welt*), do którego mamy dostęp. Agnostycyzm Kanta, jego *Jenseits-Philosophie*, Steiner traktował jako przeszkodę na drodze prawdziwego poznania. Twierdzi, że nie ma rozdziału na świat materialny i duchowy, wszystko jest esencjalną jednością. Nie ma sprzeczności między wiarą a nauką, między światem duchowym a materialnym, a pozorny dualizm jest wynikiem struktury naszej świadomości, oddzielającej percepcję zmysłową od myślenia, które potrafi wniknąć w to, co zakryte jest przed naszymi zmysłami – są to dwa komplementarne sposoby ogarniania tego samego świata; żaden z tych sposobów nie jest lepszy, oba są konieczne i wystarczające, by osiągnąć pełne jego zrozumienie¹¹.

Od 1890 do 1897 roku Steiner, polecony przez swego profesora germanistyki z Wiednia – Karla Juliusa Schrödera – Josephowi Kürschnerowi, przygotowującemu wówczas wraz z grupą uczonych zbiorowe wydanie dzieł Johanna Wolfganga Goethego (1749-1832), zajął się opracowaniem przyrodznawczych pism ze spuścizny Goethego. Steiner napisał wstępy do pism traktujących o zoologii, botanice, mineralogii i fizyce (optyce) – *Goethes naturwissenschaftliche Schriften. Von Rudolf Steiner mit Einleitungen, Fussnoten und Erläuterungen im Text herausgegeben*, 1884-1897. Doceniając pracę Steinera, Bernhard Suphan, dyrektor archiwum Goethego i Schillera w Weimarze, zaprosił go do opracowania przyrodznawczych pism Goethego w ramach tzw. Sophie-Ausgabe (1891-1896) (Steiner ostatecznie opracował 8 z 12 tomów tych pism). Ten „goetheański” okres w życiu Steinera (lata 1882-1892) podsumowuje wydanie m.in. następujących prac: *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (1886), *Goethe als Vater einer neuen Ästhetik* (1889) i *Goethes Weltanschauung* (1897). Podjął w nich próbę przewyciężenia rozdarcia między nowożytną myślą naukową a postrzeganiem dziedziny duchowej, podkreślając szczególnie transformację w postawie Goethego od nauk typu *science*, w których główną rolę odgrywa empiria, eksperyment i indukcja, do biologii rośliny, gdzie konieczna była *imaginacja* dla znalezienia jej biologicznego archetypu (*Urpflanze*)¹². Steiner uważał, że Goethe, tworząc właściwą koncepcję wyjściową, bezskutecznie poszukiwał dalszej drogi transformacji w myśleniu naukowym do właściwego zinterpretowania i zrozumienia królestwa zwierząt. Opowiedział się także za jakościową koncepcją barw Goethego¹³, według której barwa powstaje syntetycznie

¹¹ W katalogu Dzieł Wszystkich (GA) praca ta ma nr 3: Steiner, R. (1980). Dornach: Rudolf Steiner Verlag (1. Auflage Weimar 1892).

¹² „Każdą podstawą jest zatem organizm w formie ogólności. *Ogólny obraz organizmu, który zawiera w sobie wszystkie szczególne formy tegoż*. Odpowiednio do strategii Goethego nazwijmy ten ogólny organizm *typem*. [...] Ów typ nie jest wykształcony w całej swojej doskonałości w żadnym poszczególnym organizmie. [...] Ten typ stanowi rzeczywisty praorganizm; w zależności od tego, jak się ideowo wyspecjalizował: *praroślinę* (Urpflanze) albo *prazwierzę* (Urtier). Nie może nim być żadna pojedyncza żyjąca istność zmysłowo-realna” (Steiner, 1988, s. 102-103).

¹³ Zasady tej koncepcji percepcji barw Steiner opisał w pracy *Farbenlehre* (Dornach: Philosophisch-Anthroposophischer Verlag 1930). Współcześnie w pedagogice waldorfskiej nadal stanowią one inspirację np. do aranżacji kolorystycznej pomieszczeń klasowych – barwy ścian zmieniają się odpowiednio do wieku dzieci – od pastelowej czerwieni w klasie pierwszej do zimnego intelektualnego błękitu w ostatnim roku nauki).

z polaryzacji światła i ciemności – inaczej niż zakłada analityczno-korpuskularna koncepcja światła Izaaka Newtona¹⁴.

W tym czasie współpracował również przy przygotowywaniu edycji dzieł Artura Schopenhauera (1788-1860) oraz pisarza i poety Jeana Paula, a także pisywał artykuły do różnych czasopism, w tym również do pisma poświęconemu zwalczaniu antysemityzmu (Steiner był jednym z obrońców Alfreda Dreyfusa, Żyda, francuskiego oficera, fałszywie oskarżonego o zdradę).

W tym okresie „wiedeńsko-weimarskim” Steiner poznał wiele znaczących postaci świata nauki i kultury, m.in.: historyka sztuki Hermanna Grimma, historyka Heinricha von Treitschke, wybitnego biologa-darwinistę Ernsta Haeckla (poświęcił mu potem pracę: *Haeckel und seine Gegner* (1900), fizyka Hermanna Helmholtza, filozofów Franza Brentano, Friedricha Theodora Vischera, Roberta Zimmermanna, pisarzy Otto Eicha Hartlebena, Gabriele Reuter, Marie Eugenie delle Grazie oraz Rosę Mayreder, a także siostrę Fryderyka Nietzschego – Elisabeth Förster-Nietzsche, która w 1896 roku poprosiła Steinera o uporządkowanie archiwum Nietzschego w Naumburgu (uczył ją też później logiki – z miernym rezultatem). Spotkanie z bardzo chorym już wówczas filozofem wywarło na Steinerze wstrząsające wrażenie; poświęcił mu później książkę *Friedrich Nietzsche, ein Kämpfer gegen seine Zeit* (1895).

W 1894 roku ukazała się *Philosophie der Freiheit* (*Filozofia wolności*), którą Steiner uważał za swoje główne dzieło filozoficzne (charakterystyczny podtytuł: *Grundzüge einer modernen Weltanschauung – Zarys podstawy nowoczesnego poglądu na świat*. Wyniki obserwacji w sferze duszy dokonane metodą przyrodoznawczą¹⁵). Kontynuował w niej polemikę z niemieckim idealizmem i rozwinął własne stanowisko „monizmu ontologicznego”, ukształtowane pod wpływem Goethego, Herdera, Hegla, ale też Nietzschego, Stirnera i Haeckla, które miało tworzyć możliwość wiernego poznania przez łączenie pojęć i spostrzeżeń. Rozstrzygające znaczenie miał przy tym doświadczenie własnego myślenia, co Steiner przejął od Fichtego i połączył z elementami filozofii życia (*Lebensphilosophie*) Wilhelma Diltheya. W tych wczesnych pracach Steiner reprezentował postawę zdecydowanie indywidualistyczną, inspirowaną filozofią wolności Friedricha Nietzschego i Maxa Stirnera. W *Filozofii wolności* ich radykalny indywidualizm złączył z monizmem ontologicznym, głosząc, że nie istnieje świat duchowy, który byłby rzeczywistością niedostępną naszemu poznaniu. Człowiek w swoim działaniu w tej monistycznej rzeczywistości realizuje cele wynikające nie z jakiejś obcej, zewnętrznej władzy, lecz cele własnej woli, jemu właściwe. „Twórcze myślenie”, wyraz wolnej woli człowieka i jego „wolnego ducha” przeciwstawia Steiner pojęciom autorytetu i agnostycyzmowi¹⁶. Te poglądy nie przyniosły mu jednak uznania w środowisku akademickim, a podjęta w 1894 roku próba habilitacji się nie powiodła.

¹⁴ „Oko zawdzięcza swoje istnienie światłu. Z obojętnych zwierzęcych narządów pomocniczych światło wywołuje sobie jeden narząd, który staje się mu równym, i tak oko kształtuje się przez światło dla światła, aby wewnętrzny blask napotkał ten z zewnątrz” (Goethe, b.r.w., s. 322).

¹⁵ Wydanie pol.: z upoważnienia autora spolszczył M.K. Wołowski, wydawnictwo F. Hoesick, Warszawa 1929.

¹⁶ „W niniejszych wywodach o woli ludzkiej przedstawiono, co może człowiek przeżywać przy swoich działaniach, by dojść do świadomości, że jego wola jest wolna. Szczególnie znaczenie należy przypisać temu, że uzasadnienie do określania woli jako wolnej osiąga się w przeżyciu, jak w woli urzeczywistnia się intuicja ideaowa. **Może** to być jedynie wynikiem obserwacji, **jest** zaś w tem

W końcu roku 1897 Steiner przeprowadza się do Berlina, gdzie od 1898 do 1900 wraz z E.O. Hartlebenem redaguje pisma *Magazin für Literatur* i *Dramaturgische Blätter*. Obracał się w tym czasie w kręgach literackich i artystycznych Berlina. W 1899 roku zawarł związek małżeński z Anną Eunike (1853-1911). W latach 1899-1904 pracował jako wykładowca w założonej przez W. Liebknechta seniora *Arbeiter-Bildungsschule* w Berlinie, szkole dla robotników, instytucji pod patronatem Socjalistycznej Partii Niemiec (do jego słuchaczy należała m.in. Róża Luksemburg), godząc przez 5 lat swój spirytualistyczny światopogląd z programowym materializmem szkoły¹⁷.

Od jesieni 1900 roku Steiner rozpoczął intensywną działalność prelegentką: początkowo w wąskich kręgach słuchaczy zaczął przedstawiać rezultaty swych badań nad światem zjawisk nadzmysłowych, np. w *Verein zur Förderung der Kunst* (Towarzystwo dla Wspierania Sztuki), *Verband für Hochschulpädagogik* (Stowarzyszenie Pedagogiki Szkół Wyższych), Wolnym Towarzystwie Literackim, Wolnym Towarzystwie Dramatycznym, a przede wszystkim w Bibliotece Teozoficznej, w domu hrabstwa von Brockdorff, którzy 8 października 1899 roku zaprosili go do siebie, po tym gdy w sierpniu w *Magazin für Literatur* ukazał się jego artykuł na temat baśni Goethego *Von der Schlange und der Lilie*¹⁸. To pierwsze spotkanie przerodziło się później w długoletnią współpracę Steinera z Towarzystwem Teozoficznym (z gr. *theós* – bóg + *sophia* – mądrość), stowarzyszeniu ezoteryczno-okultystycznym o charakterze synkretycznym, zainicjowanym w 1875 roku w Ameryce roku przez Helenę Bławatską¹⁹ i Henrego Steel Olcotta (1832-1891).

znaczeniu, że wola ludzka obserwuje się w biegu rozwoju, którego celem będzie osiągnięcie woli, zacerpnętej z takich czystych intencji ideowych. Możliwość ta jest do osiągnięcia, albowiem w intuicjach ideowych działa sama ich istota, oparta na sobie. O ile tylko człowiek takie intuicje w świadomości posiada, nie pochodzą one wcale ze zjawisk, zachodzących w organizmie. Procesy organiczne właśnie nawet ustąpiły tam miejsca ideowym. Gdy obserwuję wolę, będącą odbiciem intencji, niema w niej procesów organicznych koniecznych; ona jest wolna. Kto nie jest w stanie spojrzeć, jak wolna wola polega na tem, że **wpierw** element intuicyjny osłabia, spycha wgląd konieczne działanie organizmu ludzkiego, by na tem miejscu postawić czynność duchową woli wypełnionej ideą, ten nie może zaobserwować tej wolności woli. Tylko nie widząc **tej** dwuczłonowości wolnej woli, można myśleć, że **każda** wola podlega konieczności. Komu zaś dostępną jest ta obserwacja, ten zdobywa sobie pogląd, że człowiek pozostaje niewolny, dopóki nie zdoła ująć w tamy swego życia organicznego; ale że, będąc niewolnym, dąży do wolności, która bynajmniej nie stanowi jakiegos ideału abstrakcyjnego, lecz jest siłą kierowniczą, leżącą w istocie człowieka. Człowiek jest wolny w miarę tego, jak potrafi w swej woli urzeczywistnić taki nastrój duszy, jaki osiąga, gdy sobie uświadomi kształtowanie swych intencji czysto ideowych (duchowych)" (Steiner, 1929, s. 177-178).

¹⁷ „Nauczał tam, a nie agitował, jak wkrótce potem Róża Luxemburg, a proletariusze garnęli się do niego jako do sugestywnie opowiadającego nauczyciela historii" (Brügge, 1984, s. 29).

¹⁸ „Przełomowym momentem stanie się dla niego poznanie baśni Goethego, będącą poetycką odpowiedzią Goethego na Schillerowską ideę człowieka bawiącego się. Odkrywa przez to Goethego jako ezoteryka i rozpoczyna codzienną praktykę medytacyjną nad treścią tej baśni. Nie w pojęciach, ale w obrazach dociera do niego idea śmierci i odrodzenia. Obcy-banita tu w świecie doczesnym, który żyje tęsknotą za doskonałą ukochaną, za duchem absolutnym, który jest gotów oddać życie za chwilę zjednoczenia z nią i który przez ofiarę zielonego węża może zmartwychwstać do nowego życia, do prawdziwej miłości: te obrazy stały się dla niego [Steinera – M.G.] pokarmem i dały mu ufnosć, że własnego losu nie przeżyje błędząc" (Schmidt, 2011, s. 48-49).

¹⁹ Jelena Pietrowna Bławatska (ur. 12 sierpnia 1831 r., zm. 8 maja 1891 r.) – rosyjska pisarka i współzałożycielka Towarzystwa Teozoficznego, stworzyła podstawy teozofii, okultystka, medium spirytystyczne. Wydawca Magazynu Teozoficznego „Lucifer”. W 1873 r. Bławatska zamieszkała w Nowym Jorku, gdzie zdobyła rozgłos jako medium o zdolnościach parapsychoicznych, jak lewitacja, materializacja przedmiotów, jasnowidzenie i telepatia. W 1874 r. Bławatska poznała Henrego Steela Olcota, prawnika, eksperta

W 1902 roku Steiner wystąpił także w Berlinie w ramach Związku Giordana Bruno, którego był członkiem, i publicznie przedstawił swe badawcze *credo*: „Znaleźć nowe, oparte na naukowych podstawach metody badania dziedziny duszy”. W tym czasie wydał następujące książki: *Goethes geheime Offenbarung*, 1899, *Haeckel und seine Gegner*, 1900, *Die Mystik im Aufgange des neuzeitlichen Geisteslebens*, 1901, *Das Christentum als mystische Tatsache und die Mysterien des Altertums*, 1902.

Konsekwencją faktu, że Steiner wygłaszał wykłady w Towarzystwie Teozoficznym było to, że ówczesny establishment naukowy zaczął go traktować jako „teozofa” lub w najlepszym razie pomijano go milczeniem. 20 października 1902 roku Steiner objął kierownictwo niemieckiej sekcji Towarzystwa (*Adyar*), liczącego już wówczas ok. 100 członków, a w roku 1904 stanowisko pierwszego sekretarza generalnego niemieckiej sekcji Towarzystwa Teozoficznego, choć paradoksalnie jakoby nigdy nie uważał się za „rzeczywistego” członka Towarzystwa, rezerwując sobie prawo do głoszenia własnych poglądów. (W 1901 roku, zapytany przez swą późniejszą żonę, Marie von Sivers, dlaczego nie przyłączył się do Towarzystwa, Steiner odrzekł, że „istnieją bardziej istotne oddziaływania duchowe niż orientalny mistycyzm”). W wyniku gwałtownie rosnącej popularności Steinera i jego dążenia do niezależności (zarzucano mu nawet, że chciał uzyskać władzę nad całym Towarzystwem) doszło do kryzysu, a później do rozłamu między światową organizacją a sekcją niemiecką. (Anne Besant, prezes światowego Towarzystwa Teozoficznego z siedzibą w Anglii, próbowała ratować sytuację, zakazując mu wykładów na obszarze państw niemieckojęzycznych). Jednak bezpośrednią przyczyną schizmy było uznanie hinduskiego chłopca, Jiddu Krishnamurtiego, przez władze Towarzystwa Teozoficznego za reinkarnację albo drugie wcielenie Chrystusa na Ziemi, nowego Mesjasza, i otoczenie go boskim kultem w celu przygotowania do roli Nauczyciela Świata (*Bodhisattva*). Na przełomie lat 1912/1913 niemiecka sekcja Towarzystwa pod przywództwem Steinera dokonała secesji²⁰. Sam Krishnamurti — ku osłupieniu teozofów — zerwał z Towarzystwem w roku 1929, rozwiązując stworzony specjalnie dla niego Zakon Gwiazdy i budując konsekwentnie swą własną drogę wolności od autorytetów ludzkich, ideowych czy instytucjonalnych²¹.

od rolnictwa i dziennikarza zainteresowanego spirytualizmem. Razem napisali „dzieło” pod tytułem *Izis odsłonięta* (1877). W 1875 r. razem z H.S. Olcottem, W.Q. Judgemem Bławatska założyła istniejące do dziś Towarzystwo Teozoficzne. Główną doktryną Towarzystwa jest poszukiwanie wewnętrznej prawdy we wszystkich religiach i jednoczesne odrzucenie ich egzoterycznych form i rytuałów. Towarzystwo głosi też, że zdolności parapsychoiczne człowieka mogą zostać wyjaśnione naukowo i opanowane. Od ok. 1882 r. Towarzystwo Teozoficzne rozwinęło się w międzynarodową organizację i przeniosło się do siedziby w Adyar koło Madrasu. Po jakimś czasie Bławatska wyjechała do Niemiec, skąd udała się do Anglii, gdzie mieszkała do śmierci. Zmarła w przekazanym jej przez jednego z adeptów domu w St Johns Wood w Anglii. Jej ostatnie słowa brzmiały: „Utrzymajcie ciągłość linii! Nie pozwólcie, by moje ostatnie wcielenie okazało się kłeską”. Jej ciało poddano kremacji, a prochy rozdzielono na trzy części: jedna została w Europie, drugą wysłano do Ameryki, a trzecią do Indii. Rocznicą jej śmierci jest obchodzona przez teozofów jako Dzień Białego Lotosu (por. Helena Blavatsky, 2013).

²⁰ „Spór o niego [Chrystusa — przyp. M.G.] był tym, co skłoniło Steinera i jego już w tym czasie liczącego ok. 2000 zwolenników w 1911 roku do exodusu z teozofii. Odkrytego na krótko przedtem hinduskiego chłopca Krishnę (później Krishnamurti) jasnowidzący teozofowie chcieli — ze względu na otaczającą go aurę — wypiastować na reinkarnację Chrystusa. Tego dla Steinera było za wiele. Przekonany o prawdziwości swojej drogi poznania, już dawno dotarł do swego Damaszku, mianowicie na drodze introspekcji, napotkał odpowiadającą opisowi z ewangelii Jana świetlaną postać Chrystusa-Logosu” (Brügge, 1984, s. 30).

²¹ „Jiddu Krishnamurti (ur. 12 maja 1895 r. w Madanapalle, Andora Pradesh, Indie, zm. 17 lutego 1986 r. w Ojai w Kalifornii) urodził się w rodzinie Braminów ze średniej kasty. Gdy miał czternaście lat, został rozpoznany przez teozofię Annie Desant i Charlesa

We wrześniu 1912 roku Steiner rozpoczął tworzenie Towarzystwa Antropozoficznego (z gr. *anthropos* – człowiek, *sophia* – mądrość), ukonstytuowanego ostatecznie 2/3 lutego 1913 roku, stawiając się w zdecydowanej opozycji wobec Towarzystwa Teozoficznego. Przyłączyły się do niego później także związki teozofów z innych krajów.

Antropozofia, której podstawy wypracował w latach 1902-1910, jest wg niego „wiedzą o człowieku kosmicznym” (Prokopiuk, 1983, s. 129), potencjalnym – podczas gdy antropologia jest wiedzą jedynie o człowieku aktualnym, jest „powszechnie stosowaną metodą badań na podstawie danych uzyskanych w percepcji zmysłowej”²². Z antropozofią – jako „nauk o duchu” – może się „spotkać w pośredniczącej ‘filozofii człowieka’. Antropozofia maluje wprawdzie obraz człowieka ‘przy pomocy zupełnie innych środków’, lecz w logicznym i wolnym od uprzedzeń postępowaniu badawczym okazuje się ona w każdym szczególe kompatybilna z wynikami badań empirycznych” (Steiner, 1917, s. 32)²³.

Według definicji samego Steinera antropozofia stanowi „naukowe badanie świata duchowego, które przenika zarówno jednostronność czystego przyrodoznawstwa, jak i zwykłej mistyki, i które – zanim podejmie próbę wnikięcia w świat ponadzmysłowy – w poznającej duszy rozwija najpierw nieznanne jeszcze zwykłej świadomości i zwykłej nauce siły, jakie wnikięcie to umożliwiają” (Prokopiuk, 1983, s. 129)²⁴. Przez to antropozoficzne poznanie rzeczywistości materialnej i duchowej Steiner pragnął otworzyć przed ludźmi dziedzinę, wobec której „zwykła nauka musi się zatrzymać”, i przełamać pesymistyczne stanowisko epistemologiczne I. Kanta. Steiner był przekonany o rzeczywistej obecności istot niematerialnych wokół nas, które można ujrzeć, tak jak on – dzięki wrodzonemu darowi jasnowidzenia, systematycznie rozwijanemu przez szkolenie duchowe²⁵, by dotrzeć w ten sposób do wyższej natury własnej jaźni, stanowiącej furtkę do poznania wyższych światów.

Webstera Leadbeatera jako nadchodzący Nauczyciel Świata, podobny do Chrystusa na Zachodzie i Buddy na Wschodzie. Kształcony w Anglii pod nadzorem Desant, w 1911 został głową nowo utworzonej organizacji religijnej, Zakonu Gwiazdy Wschodu (*The Order of the Star in the East*). Jednak w 1929 r. rozwiązał Zakon, wyrzekając się wszelkich roszczeń i zwracając wszystkie dobra dane mu do jego rozwoju. W 1922 r. pod wpływem głębokiego duchowego doświadczenia stwierdził, że »prawda jest bezbrzeżną krainą. Moją jedyną troską jest to, by człowiek był absolutnie i bezwarunkowo wolny« (Jiddu Krishnamurti, b.r.w., s. 5).

²² „[...] decydujący krok do wyjaśnienia opisanego wyżej problemu stanowi praca ‘O zagadkach duszy’ (GA 21) z roku 1917. Jest to podstawowe dzieło Steinera z zakresu teorii nauki”: J. Kiersch, *Naukowość antropozofii. Przyczynek do wyjaśnienia zawilego problemu*, [w:] *Ezoteryka w pedagogice waldorfskiej. Wybrane zagadnienia z pedagogiki Rudolfa Steinera*, przekł. B. Kowalewska (jest to seria artykułów, które ukazały się w czasopiśmie „Erziehungskunst” w okresie od stycznia do listopada 2010 r. w skróconej wersji), b.m.r.w., s. 28 (wyd. oryg.: Kiersch, 2011).

²³ Przekład B. Kowalewska.

²⁴ Definicja pochodzi z lakonicznego wstępu do wykładu „Philosophie und Theosophie” wygłoszonego przez Steinera 17 sierpnia 1908 r. w Stuttgarcie. W: Steiner, 1984, s. 66-110.

²⁵ Steiner niejednokrotnie podkreślał z naciskiem, że dzięki wrodzonemu darowi jasnowidzenia możliwe jest wyłącznie poznanie początkowe, pełne błędnych rozpoznań, „wizji”, których źródłem jest własny organizm, a nie świat duchowy; jest to poznanie obciążone zwykle błędami subiektywnych interpretacji i skażone myśleniem życzeniowym. Steiner utrzymywał, że jego wypowiedzi o światach nadzmysłowych poprzedzają lata wielkiego wysiłku, samodyscypliny i żmudnych, setki razy ponawianych ćwiczeń. Bywało nierzadko, że nawiązując do własnych twierdzeń z przeszłości, korygował sam siebie: „wtedy tego jeszcze nie wiedziałem”, „wtedy tak mi się wydawało”. Niezależnie od problemu długiej i żmudnej drogi poznania dziedzinę duchową można, jak utrzymywał, opisywać

W okresie współpracy z Towarzystwem Teozoficznym Steiner wydawał liczne prace ezoteryczne: *Theosophie. Einführung in übersinnliche Welterkenntnis und Menschenbestimmung (Przygotowanie do poznania światów nadzmysłowych)*, 1904; *Wie erlangt man Erkenntnisse der höheren Welten? (Jak uzyskać poznanie wyższych światów?)*²⁶, 1904; *Aus der Akasha-Chronik (Kronika Akaszy)*²⁷, 1904-1908; *Die Geheimwissenschaft im Umriss (Wiedza tajemna w zarysie)*²⁸, 1910. Prace te pojmował jako kontynuację swoich wcześniejszych prac filozoficznych, choć teraz jego myślenie rozwinęło się w kierunku gnostyczno-mistycznej wersji chrześcijaństwa, łącząc główne jego elementy z ideami innych religii światowych. Steiner rozróżniał kilka stopni poznania – zwykłe, materialne, oraz poznanie imaginacyjne, poznanie inspirujące oraz intuicyjne. Stosując metody ściśle naukowego szkolenia (swojej nauce nadał nazwę *Geisteswissenschaft*²⁹ – wiedza duchowa) – łącząc w tym określeniu metafizykę ducha i empirię nauk ścisłych – można osiągnąć coraz wyższe stopnie poznania, przez które ostatecznie otwiera się możliwość poznania świata nadzmysłowego. To spirytualistyczno-scjentystyczne stanowisko ma pozwolić ludziom zrozumieć „świat materialny” w jego powiązaniu ze „światem duchowym”, i z tego zrozumienia dać im możliwość kształtowania świata wokół siebie. Stefan Kunowski pisze krytycznie, że Steiner pomieszał tu eklektycznie własne idee filozoficzne i doświadczenia myśli z elementami różnych tradycji religijnych i pojęciami ezoterycznymi, jak np. pojęciem karmy, reinkarnacji, kosmosu, medytacją i gnozą różokrzyżowców (Kunowski, 2000, s. 22)³⁰.

na zupełnie odmienne sposoby, na różnych poziomach. Porównywał badanie świata ducha do zwiedzania miasta: peregrynacja po nim, powtarzana co jakiś czas przez tę samą osobę, pozostawia w pamięci rozmaite wrażenia: w zależności do „bramy”, przez którą weszło się do miasta; por.: Kiersch, 2010, s. 50-51.

²⁶ Wyd. pol.: R. Steiner, *Jak uzyskać poznanie wyższych światów*, t. 1, 2, przeł. W. Wolański i M.K., Wydawnictwo Koła Antropozoficznego Znicz, Wilno 1926: „W każdym człowieku drzemią zdolności, przy pomocy których może osiągnąć poznanie wyższych światów. Mistyk, gnostyk, teozof, mówili zawsze o świecie astralnym i o świecie duchowym, istniejącym dla nich tak samo jak ten, który oglądać można fizycznymi oczami i dotykać można fizycznymi rękoma. O słuszności twierdzeń przekonać się może każdy, kto rozwinię w sobie pewne, uśpione w nim jeszcze siły. Chodzi tylko o to, jak się zabrać do rozwinięcia w sobie takich zdolności. Wskazówki potrzebne dać może tylko ten, co sam już siły tego rodzaju posiada” (Steiner, 1909, s. 9).

²⁷ Wyd. pol.: *Kronika Akasha. Wtajemniczenie w odwieczną pamięć wszechświata*, przeł. J. Rundbaken, Oficyna Wydawnicza Randall & Sflinks, Druk Zrzeszenia Samorządów Powiatowych, Warszawa 1926: „Kiedy zatem człowiek rozwija swoje zdolności poznawcze, uwalnia się od musu polegania na świadectwach zewnętrznych przy osiąganiu wiedzy o przeszłości, ponieważ wtedy może oglądać to (w minionych) zdarzeniach, co nie jest zmysłowo postrzegalne, co nie ulega niszczącemu działaniu czasu. Od przemijającej historii przechodzi do nieprzemijającej. Ta ostatnia napisana jest innymi literami niż zwykła. W gnozie, w teozofii nazywają ją *Kroniką Akaszy*” (Steiner, 1904, s. 9).

²⁸ *Die Geheimwissenschaft im Umriss*, Altmann Verlag, Leipzig 1910 (1913); wyd. pol.: *Wiedza tajemna w zarysie*, Warszawa 1948.

²⁹ Stworzone przez Wilhelma Diltheya pojęcie to stosowane jest również powszechnie od końca XIX w. w języku niemieckim na określenie „dosłownie ‘nauki o duchu’ [...] siościście rozumiane nauki humanistyczne, przeciwstawne naukom przyrodniczym [...] Przedmiotem *Geisteswissenschaften* są niepowtarzalne ze swej natury i nie podlegające prawom wytwory ducha ludzkiego, nie wyjaśniane z zewnątrz, ale rozumiane w sposób hermeneutyczny” (Głowiński, Kostkiewicz i in., 1989, s. 164). Steiner natomiast używa go do określenia specyficznie antropozoficznego sposobu eksploracji świata z wykorzystaniem imaginacji, inspiracji i intuicji. Por.: Ewartowski, 2011.

³⁰ Takie twierdzenia czynią ze Steinera cudacznego eklektyka, który z rozmaitych komponentów usiłuje wykoncypować strawną „polewkę metafizyczną”, mieszając ją zapamiętałe w kotle, aby zrobić z nich ostatecznie „ezoteryczną papką”. Pojęć „nowoczesna

W latach 1903-1908 Steiner był redaktorem i wydawcą pisma *Gnosis*, następnie *Lucifer-Gnosis*. Założył też wydawnictwo: *Philosophisch-Theosophischer Verlag*. Wygłaszał wiele wykładów, obejmujących ogromny zakres tematyczny teozoficzno-gnostyczno-religijny, np. *Vor dem Tore der Theosophie*, *Theosophie des Rosenkreuzers*, *Theosophie an Hand der Apokalypse*, *Okkulte Physiologie*, *Die psychologischen Grundlagen und die erkenntnistheoretische Stellung der Theosophie*, *Das Markus-Evangelium*, *Johannes-Evangelium*, *Das Johannes-Evangelium im Verhältnis zu den drei anderen Evangelien*, *Das Lukas-Evangelium*, *Das Matthäus-Evangelium*, *Goethe als Theosoph*, *Mathematik und Okkultismus*, *Der Orient im Lichte des Okzidents*, *Die Mission einzelner Volksseelen*, *Die Geheimnisse der biblischen Schöpfungsgeschichte*, *Der Christus-Impuls*, *Das Leben zwischen dem Tode und der neuen Geburt*, *Die Bhagavadgita und die Paulusbriefer*, *Die Offenbarungen des Karma*.

Na ten okres przypadł też początek nowej fazy w Steinerowskiej chrystozofii. Od 1909 roku zaczął pracować nad zagadnieniem zbliżającego się Drugiego Nadejścia Chrystusa³¹. W związku z tym tematem w latach 1910-1913 Steiner wystawił w Monachium cztery dramaty misteryjne³² własnego autorstwa: *Die Pforte der*

gnoza" i „neoplatonizm” używa się wprawdzie nierzadko wobec Steinerowskiej koncepcji chrześcijaństwa ezoterycznego, może to jednak prowadzić na manowce co do prawdziwej istoty jego wizji chrześcijaństwa. Pomija się przy tym również ewolucję poglądów Steinera w tym względzie: w chrześcijańskich nurtach gnostycznych pierwszych wieków naszej ery powszechne było przekonanie, że Chrystus nie mógł umrzeć, a zatem nie mógł również zmartwychwstać cielesnie, a to, co widzieli apostołowie i niewiasty przy grobie, było wyłącznie zjawiskiem astralnym. Wg Steinera – mniej więcej od roku 1905-1906 – rzecz się miała inaczej – co też zaczął głosić w swoich wykładach o ewangeliiach z tamtego okresu. Tuż przed rokiem 1900 Steiner, wychowany wszak w atmosferze wolnomysłicielstwa, zafascynowany ideami filozoficznymi nie tylko niemieckiego idealizmu, ale również pasją demaskatorską wobec hipokryzji przedstawicieli kościołów chrześcijańskich w pismach Fryderyka Nietzschego oraz „indywidualistycznym anarchizmem” Mckaya, doznał wielu kolejnych przeżyć mistycznych, wstrząsających całym jego dotychczasowym światopoglądem. Stopniowo, na drodze długotrwałych, trwających całymi latami i – jak pisze – niezwykle trudnych badań nadzmysłowych dochodzi do przeświadczenia o prawdziwości chrześcijaństwa, o rzeczywistym charakterze Golgoty i cielesnym zmartwychwstaniu Chrystusa. Fakty historyczne, o których mówią ewangelie, mimo że można je pomieścić „na ćwierć strony”, odpowiadają w pełni, jak twierdził Steiner, temu, co sam uzyskał w wyniku wieloletnich badań w świecie nadzmysłowym. Günther Röschert wnikliwie analizuje ewolucję tych „gnostycznych” poglądów Steinera w *Die Mystik im Aufgange des neuzeitlichen Geistesleben* oraz ukazuje znaczące różnice między pierwszym (1902) i drugim (1910) wydaniem jego książki *Das Christentum als mystische Tatsache: G. Röscher, Esoterik des Übergangs. Rudolf Steiners Mystikbuch von 1901*, „Anthroposophie”, nr 2, 2010, s. 153-160; tenże, *Esoterik im Werk Rudolf Steiners. Von der „Mystik” zum „Christentum als mystische Tatsache”*, „Anthroposophie”, nr 3, 2010, s. 257-263; tenże, *Die Entstehung der anthroposophischen Christologie*, [w:] *Anthroposophie in Geschichte und Gegenwart*, Hrsg. R. Uhlenhoff, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin 2011, s. 255-288.

³¹ Chodzi tu o pojawienie się Chrystusa w świecie eterycznym, o doświadczenie nadzmysłowe, a nie o jego powtórne nadejście w rzeczywistości fizycznej, jak w przypadku idei paruzji i milenaryzmu; por. wywiad z Arthurem Zajoncem pt. *Medytować, by lepiej służyć światu* w książce B. Kowalewskiej, *Antropozoficzna ścieżka rozwoju wewnętrznego. Ćwiczenia podstawowe i medytacja*, b.m.r.w.: „Praktykuję również medytację różokrzyżową. Słowo Chrystus się w niej nie pojawia, mimo że jest obecne implicite. Dochodzimy w tym miejscu do obszaru chrześcijaństwa ezoterycznego, a jest to przestrzeń, którą zamieszkuje empatia, duchowa szczodrość, serdeczność i braterstwo. Wszystkie różnice stoją jej tam nieistotne. My, antropozofowie, nie powinniśmy wymachiwać jak sztandarem słowem, które Pani wymieniła, bo nie my jedni wyznajemy Chrystusa. Gdybyśmy tak czynili, oznaczałoby to zdradę wobec ducha naszej epoki Michaela. Tego, który pracuje właśnie między grupami ludzi, wnosi harmonię do rozmaitych autentycznych prądów duchowych i poprzez nią może działać” (Kowalewska, b.m.r.w., s. 31-32).

³² W dramatach misteryjnych na pierwszym planie znajduje się motyw grupy ludzi w kolejnych wcieleniach, ukazanie działania karmy osobistej w powiązaniu z losami innych ludzi w kontekście szerszym niż jedno życie. Wątek powtórzonego pojawienia się Chrystusa na planie ezoterycznym również jest w pewnym sensie obecny, lecz w sposób ukryty, możliwy do zrozumienia dopiero przez doświad-

Einweihung (Initiation). Ein Rosenkreuzermysterium, Der Hüter der Schwelle. Seelenvorgänge in szenischen Bildern, Die Prüfung der Seele. Szenisches Lebensbild als Nachspiel zur Pforte der Einweihung oraz *Der Seelen Erwachen. Seelische und geistige Vorgänge in szenischen Bildern*. W latach 1910-1914 wydaje też następujące prace: *Die geistige Führung des Menschen und der Menschheit*, 1911, *Anthroposophische Seelenkalender*, 1912, *Ein Weg zur Selbsterkenntnis des Menschen*, 1912, *Die Schwelle der geistigen Welt*, 1913 oraz *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte*, 1914.

W tym czasie zaczął współpracować z Marie von Sivers (1867-1948), aktorką, swoją późniejszą żoną (od roku 1914), którą poznał w Towarzystwie Teozoficznym, z którą w roku 1912 opracował nową formę ekspresji artystycznej – eurytmie – sztuki „widzialnego słowa” i „widzialnego śpiewu” (Carlgren, Klingborg, 2010, s. 101). Eurytmia w swych założeniach opiera się na przekonaniu, że istnieją archetypowe ruchy i gesty, które odpowiadają różnym aspektom mowy, głoskom, fonemom, rytmowi, funkcjom gramatycznym itd., wszelkim „jakościom dźwięku” – śmiechowi, szlochowi itd., i każdemu aspektowi muzyki – tonom, interwałom, rytmowi, harmonii. Eurytmia jest przedmiotem szkolnym w szkołach waldorfskich, a eurytmiczne przedstawienia i sztuki teatralne są prezentowane przez zespoły eurytmiczne na całym świecie.

W latach 1913-1922 Steiner wybudował w Dornach pod Bazyleg (Szwajcaria) gmach głównej siedziby Towarzystwa Antropozoficznego, który osobiście zaprojektował i nazwał na cześć Johanna Wolfganga Goethego *Goetheanum* (jako architekt zaprojektował w sumie 17 budowli, a trzy z nich – wraz z pierwszym i drugim *Goetheanum* znalazły się na liście najbardziej znaczących dzieł współczesnej architektury opublikowanej w piśmie *Les Temps Modernes* w grudniu 1982). Miał to być ośrodek dla kultywowania rozmaitych rodzajów działalności naukowej i artystycznej w duchu antropozofii. Dwie ogromne kopuły budowli symbolizowały zjednoczenie Wschodu i Zachodu, nad jego wzniesieniem pracowali przedstawiciele 17 narodów, w większości wolontariusze (w trakcie I wojny światowej, gdy zza granicy szwajcarskiej dochodziło dudnienie dział), Steiner sam wykonał m.in. malowidła mniejszej kopuły oraz (we współpracy z rzeźbiarką Edith Maryon) dziewięciometrową rzeźbę Chrystusa jako Reprezentanta Ludzkości w walce z Lucyferem i Arymanem (1922), pracował nad witrażami i dawał szczegółowe wskazówki co do wykończenia detali architektonicznych, zapoczątkowując architekturę, wyrażając ducha antropozofii i nawiązując do stylu secesji i ekspresjonizmu. Konstrukcję tego pierwszego, drewnianego, *Goetheanum* oparto na identycznych łączeniach jak w skrzypcach, aby całość pulsowała maestrią. W roku 1919 w *Goetheanum* odbyła się światowa premiera wszystkich części dramatu Goethego *Faust*. Drewniany budynek został jednak w noc sylwestrową 1922/1923 strawiony przez pożar (podejrzewano podpalenie przez wrogów Steinera³³), lecz natychmiast rozpoczęto budowę drugiego *Goetheanum*,

czenia losu. Nie należy zatem utożsamiać dramatu misteryjnego z misterium – „podstawowym gatunkiem średniowiecznego dramatu religijnego, obejmującego widowiska sceniczne o tematyce zaczerpniętej ze Starego i Nowego Testamentu, Dziejów Apostolskich, z opowieści apokryficznych i hagiografii” (Głowiński, Kostkiewicz i in., 1989, s. 287).

³³ Po pożarze w zgłiszczach między resztkami ścian jednej z kopuł znaleziono podobno niemożliwe do identyfikacji zwłoki. Z ustaleń wynikało, że mógł to być mieszkaniec wsi – niejaki Ott, który zniknął bez śladu po tej tragicznej nocy. Ott jakoby był znany ze swojej usługowości wobec proboszcza Arlesheim, Maxa Kully, głoszącego z ambony i w rozpowszechnianych broszurach otwartą wrogość wobec poczyniń Steinera.

ukończonego w roku 1928, a więc już po śmierci Steinera. Nowy gmach, zupełnie inny od pierwszego, wykonany w całości ze zbrojonego betonu, który w tamtym czasie w Europie „odkryto” dla architektury³⁴, oddaje w swej konstrukcji harmonię z Kosmosem (tzw. architektura organiczna).

W latach 1914-1918 ukazały się: *Gedanken während der Zeit des Krieges*, 1915, *Vom Menschenrätsel. (Ausgesprochenes und Unausgesprochenes im Denken, Schauen, Sinnen einer Reihe deutscher und österreichischer Persönlichkeiten)*, 1916, *Von Seelenrätseln*, 1917 oraz *Goethes Geistesart in ihrer Offenbarung durch seinen „Faust“ und durch das Märchen „Von der Schlange und der Lilie“*, 1918.

W trakcie swej działalności w Towarzystwie Antropozoficznym Steiner był aktywny w wielu dziedzinach: stworzył podstawy opartej na antropozoficznej wiedzy o człowieku (*Allgemeine Menschenkunde als Grundlage der Pädagogik*, GA 293³⁵) pedagogiki, nazwanej od założonej we wrześniu 1919 roku przy fabryce wyrobów tytoniowych Waldorf-Astoria w Stuttgarcie pierwszej tego typu szkoły – pedagogiką waldorfską (choć właściwy początek tej pedagogice dał wygłoszony przez Steinera już w 1907 r. wykład pt. *Die Erziehung des Kindes vom Gesichtspunkte der Geisteswissenschaft* – Wychowanie dziecka z punktu widzenia wiedzy duchowej), którego stenogram Steiner – wbrew swym zwyczajom – przejrzał i wydał w formie książki).

Pod koniec I wojny światowej Steiner podjął wysiłki na rzecz utworzenia nowego systemu organizacji społeczeństwa, tzw. społeczeństwa trójczłonowego, zakładającego segmentację organizmu społecznego na autonomiczne sfery prawa, gospodarki i wolnego życia duchowego – izomorficznie odwzorowując antropozoficznie pojętą organizację organizmu człowieka. Wydał odezwę *Aufruf an das deutsche Volk und an die Kulturwelt*³⁶, do której przyłączyły się tak znaczące postacie, jak np. Hermann Hesse, Alfons Paquet, Gabriele Reuter oraz Hans Driesch. Dla wspierania idei trójpodziału powstał ruch społeczny, *Bund für Dreigliederung des Sozialen Organismus* (1917-1922); w okresie plebiscytów na Śląsku Steiner zaproponował podobno nawet przekształcenie spornego terytorium we wzorcowy kraj, którego ludność realizowałaby ideę trójczłonowości. Ruch na rzecz Trójczłonowości, „trzeciej drogi” rozwoju społecznego”, nie miał jednak szans w konfrontacji z rodzącymi się totalitaryzmami: komunizmem i faszyzmem. (Dokonano nawet kilku prób zamachu na życie Steinera). Tym zagadnieniom Steiner poświęcił dwie książki: *Die Kernpunkte der sozialen Frage (Sedno sprawy społecznej)*³⁷, 1919, oraz *In Ausführung der Dreigliederung des sozialen Organismus*, 1920, wygłosił też w latach 1918-1923 wiele wykładów, agitując na rzecz tej idei.

³⁴ Z betonu wznoszono budowle powszechnie już w starożytnym Rzymie, wykorzystując do jego wytwarzania popiół wulkaniczny.

³⁵ Wyd. pol.: *Ogólna wiedza o człowieku jako podstawa pedagogiki*, wykłady wygłoszone w Stuttgarcie od 21 sierpnia do 5 września, przeł. A. Winiarczyk, wyd. Genesis, Gdynia 1998.

³⁶ Wyd. pol.: *Odezwa do Narodu Niemieckiego i Świata Kulturalnego*, [w:] R. Steiner, *Zasadnicze podstawy nowego ustroju społeczeństwa i państwa*. Przeł. J. Siedlecka, T. Witkowski, Warszawa 1933, s. 145-150.

³⁷ *Die Kernpunkte der sozialen Frage. In den Lebensnotwendigkeiten der Gegenwart und Zukunft*, Verlag Der Kommende Tag, Stuttgart 1920 (wyd. pol.: *Sedno kwestii społecznej*, wydano staraniem Polskiego Towarzystwa Antropozoficznego w autoryzowanym przekładzie M.O i M.W, Spółka „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1938).

Jeszcze inną dziedziną jego działalności była medycyna: wraz z lekarką Itą Wegman³⁸ stworzył podstawy medycyny antropozoficznej (medycyny akademickiej, farmakologia oparta na ziołolecznictwie i homeopatii, ale przede wszystkim onkologii). Steiner wypracował zestaw leków antynowotworowych – *Iskador*, w których substancją czynną jest wyciąg z jemioli, oraz był twórcą metody wczesnego diagnozowania raka. Razem z Wegman napisał *Grundlegendes für eine Erweiterung der Heilkunst nach geisteswissenschaftlichen Erkenntnissen*, 1925 (*Podstawy sztuki leczenia poszerzonej wiedzą duchową*³⁹), a w latach 1921-1924 wygłosił kilka cykli wykładów dla lekarzy. Wegman założyła w 1921 roku w Arlesheim, w Szwajcarii, pierwszą klinikę antropozoficzną – Instytut Terapeutyczno-Kliniczny – obecnie *Wegman-Klinik*. Współcześnie takich ośrodków działa kilkanaście, przede wszystkim na terenie Niemiec i Szwajcarii, powszechną instytucją są też tzw. *therapeutica* – większe i mniejsze placówki medycyny antropozoficznej, z którymi współpracują lekarze – na miejscu bądź na zasadach konsultacyjnych – w samej tylko Holandii takich ośrodków jest kilkadziesiąt.

Medycyna antropozoficzna ma charakter holistyczny, integratywny, tzn. ogarnia całego człowieka w kontekście jego biografii, i jest zarazem medycyną zorientowaną indywidualistycznie na kwestię: co lekarz (terapeuta) może zrobić tu i teraz dla konkretnego człowieka. Terapia polega na wspieraniu człowieka na drodze jego życia – choroba, deficyty, niepełnosprawność, kalectwo oznaczają również szansę rozwojową, uzdrowienie zaś bądź nauczenie się akceptacji i mądroj „koegzystencji” ze słabością, schorzeniem czy nieuleczalną chorobą stanowią krok w rozwoju. Zadaniem lekarza jest słuchanie i podjęcie wysiłku, aby zrozumieć *pytania*, jakie stawia pacjent – wprost lub pośrednio. Pacjent ma tu szansę „pozostania kapitanem na własnym okręcie”, może wspólnie z lekarzem kierować własnym procesem zdrowienia lub uczyć się akceptacji tego, czego zmienić nie można: „uczy się somatycznie przewyżczać kryzysy i dokonuje indywidualizacji ‘ciała modelowego’, przemienia je w narzędzie swojej indywidualnej drogi życiowej. [...] uczy się niczym muzyk tak nastrojąc swój instrument, aby mógł na nim grać swoją własną, indywidualną melodię życiową. Proces uczenia się przewyżczania kryzysów odbywa się w wieku dziecięcym początkowo na płaszczyźnie somatycznej przez zachorowania połączone z gorączką” (Vagedes, 2009, s. 94-95).

Medycyna antropozoficzna na pierwszym planie stawia szukanie sposobów na optymalne balansowanie wokół punktu ciężkości, jakim jest własny środek. Idzie tu przede wszystkim o wzmacnianie sił Ja, następnie o wzmacnianie sił witalnych, stymulowanie sił samouzdrawiających – salutogenezy⁴⁰.

³⁸ Ita Wegman (ur. na Jawie w 1876 r., zm. w 1943 r.) – przez cztery lata podróżowała po Europie (1890-1894), aby ostatecznie w 1900 r. zamieszkać tu na stałe. W Holandii uzyskała dyplom nauczycielki gimnastyki, potem w Berlinie uczyła się sztuki masażu szwedzkiego, aby ostatecznie zdobyć wykształcenie medyczne, studiując w Berlinie, następnie w Zurychu, gdzie zaczęła praktykować jako lekarz. W 1921 r. w Arlesheim założyła klinikę, obecnie noszącą jej imię. W latach 1923-1935 była członkiem zarządu Towarzystwa Antropozoficznego i kierownikiem Sekcji Medycznej Wolnej Wyższej Szkoły Wiedzy Duchowej.

³⁹ Wyd. pol.: I. Wegman, R. Steiner, *Podstawy sztuki leczenia poszerzoną wiedzą duchową*, przeł. E. Waśniewska, Wydawnictwo Genesis, Gdynia 1994, ss. 231.

⁴⁰ Salutogeneza – model podejścia do zdrowia stworzony przez Aarona Antonovsky’ego (*Gesundheitsforschung versus Krankheitsforschung*, [w:] *Psychosomatische Gesundheit*, red. A. Franke, M. Broda, Tübingen 1993; *Salutogenese. Zur Entmystifizierung der Gesundheit*, deutsche erweiterte Ausgabe von A. Franke, Tübingen 1997). „Zdrowie jedynie w niewielkiej mierze jest determinowane czynnikami biologicznymi, za to w zdumiewająco wysokim stopniu jest uzależnione od uwarunkowań duszy i ducha, te zaś człowiek

W tym procesie pomagają też środki farmaceutyczne i terapie – zwłaszcza terapie, takie jak biografika, eurytmia, rozmaite formy autoterapii, również masaż, nacierania, kompresy, rytmiczność rozkładu codziennych zajęć oraz dobrej jakości i właściwie przyrządzane pożywienie⁴¹.

Najważniejszy jest jednak sam fundament antropozoficzny: obraz człowieka i trzech systemów składających się na organizm, które korespondują z trzema funkcjami duszy⁴².

Steiner zainicjował też antropozoficzną pedagogikę leczniczą. W 1924 r. powstał pod Jeng, w Niemczech, instytut „Lauenstein”, następnie instytut „Sonnenhof” w Arlesheim. Z jego inspiracji austriacki lekarz, dr Karl König, powołał do życia w Wielkiej Brytanii i Afryce Południowej tzw. *Camphill-Movement*, tzn. ruch polegający na tworzeniu ośrodków terapeutycznych-wiosek dla dzieci niepełnosprawnych umysłowo (ale też dla dorosłych) – dziś jest ok. 300 takich ośrodków w wielu krajach świata, przy czym obecnie proporcje wiekowe pacjentów się zmieniły: w Camphillach i innych ośrodkach antropozoficznych jest dużo więcej dorosłych niż dzieci, a to dlatego, że niepełnosprawni żyją teraz znacznie dłużej. Przyjmuje się do ośrodków dzieci, a one później zostają w nich już na całe życie. Po osiągnięciu pełnoletności umieszcza się je w innej grupie, ale w tym samym ośrodku i na ogół w sąsiedztwie. Zamiast typowej edukacji szkolnej mają zajęcia w warsztatach, są czynni na specjalnie przystosowanych miejscach pracy itd. Młodych dorosłych próbuje się przenosić w nowe miejsca przy uwzględnieniu więzi przyjaźni, jakie zawiązały się przez lata wspólnego przebywania w grupie z innymi dziećmi⁴³.

może sam wytwarzać bądź może się nauczyć” (Patzlaff, Saßmannshausen, Kardel, McKeen, 2011, s. 34). Inaczej niż w powszechnie przyjętym modelu patogenicznym, najważniejsze jest tu zachowanie zdrowia, a nie leczenie choroby. Normalnym stanem funkcjonowania człowieka jest dynamiczny stan chwiejnej równowagi, kiedy człowiek wykorzystuje dostępną mu energię do sprostaną wymaganiom zewnętrznym i wewnętrznym. Stan zdrowia zależy od czterech czynników: a) ogólnych zasobów odpornościowych – cech biologicznych (genetycznych, somatycznych, immunologicznych i biochemicznych), cech psychologicznych (poznawczych – wiedza, intelekt; cech osobowości – poczucie tożsamości, kontroli i sprawstwa, poczucie uczestnictwa, zaangażowania i zobowiązania oraz wyuczone strategie radzenia sobie), oraz cech społeczno-kulturowych (cechy grupy – więzi i wsparcie społeczne; cechy kultury – religia, filozofia i sztuka). Czynniki te zapobiegają eskalacji napięcia w stan stresu; b) stresorów – wymagań, dla których istnieją gotowe reakcje ani zautomatyzowanych reakcji adaptacyjnych i które rodzą stany napięcia; c) poczucia koherencji – ogólne nastawienie orientacyjne, które wyraża trwałe i dynamiczne przekonanie o przewidywalności i racjonalności świata i własnego położenia życiowego; d) zachowania i stylu życia – wprawdzie – zgodnie z medycyną behawioralną, Antonovsky przyjmuje, że owa dynamiczna równowaga zależy od zachowań związanych ze zdrowiem, nie zgadza się jednak z twierdzeniem, że zdrowie zależy jedynie od stylu życia. Ważne są zatem przede wszystkim zachowania, dzięki którym człowiek tworzy warunki sprzyjające doświadczeniu rozwijającym zasoby i poczucie koherencji.

⁴¹ Np. o odżywianiu w przypadku artretyzmu Steiner i Wegman piszą tak: „Można jednak tę sprawę lepiej przeniknąć, gdy szuka się prawdziwej przyczyny tego, że w ludzkim ciele w procesie odżywiania wprowadzamy substancje, które nie mogą wewnątrz organizmu zgubić swej obcej natury. Gdy osłabiona aktywność organizacji jaźni nie jest w stanie przeprowadzić tych substancji do ciała eterycznego, to pozostają one w obszarze aktywności ciała astralnego. Jeśli chrząstka stawowa lub część tkanki łącznej zostanie przeładowana kwasem moczowym, a w wyniku tego przeciążona tym co nieorganiczne, wskazuje to, że w tych częściach ciała aktywność jaźni została sflumiona przez działalność ciała astralnego. A ponieważ cała postać organizmu ludzkiego jest wynikiem organizacji jaźni, więc opisana nieprawidłowość musi z konieczności powodować powstanie deformacji organów. Organizm ludzki dąży wtedy do odejścia od swojego kształtu” (Wegman, Steiner, 1994, s. 108-110).

⁴² Te powiązania pomiędzy funkcjami duszy a procesami w ciele fizycznym Steiner przedstawił w 1919 r. w wykładzie *Okkulte Physiologie*.

⁴³ Właściwie współcześnie znacznie więcej jest ośrodków, w których pracuje się z niepełnosprawnymi metodami inspirowanymi antropozofią, lecz niemających formy organizacyjno-finansowej Camphillu. Camphill wymaga bowiem dużych poświęceń i wręcz asce-

Steiner dał także początek rolnictwu biodynamicznemu, zwracając uwagę na zagrożenie człowieka i jego naturalnego środowiska przez rolnictwo oparte na chemicznym nawożeniu gleby i stosowaniu chemicznych środków ochrony roślin. W 1924 roku w Kobierzycach pod Wrocławiem (w majątku hrabiego Carla von Keyserlingka) wygłosił na zaproszenie grupy rolników cykl wykładów, w których sformułował zasady rolnictwa biologiczno-dynamicznego. Główna koncepcja tych wykładów opierała się na idei „indywidualizacji” gospodarstwa rolnego, niewprowadzania na jego teren materiałów i substancji z zewnątrz, lecz własnej produkcji tego wszystkiego, co w nim potrzebne, np. nawozu organicznego czy paszy dla zwierząt (idea gospodarstwa rolnego jako „organizmu”). Szczególne znaczenie ma także dostosowanie okresów wegetacji roślin do układów Księżycy i planet na niebie, „konstelacji kosmicznych” oraz przygotowywanie „kombinacji” przez mieszanie gleby, materiału ze stosów kompostowych i dobranych fragmentów roślin czy popiołu z nich dla zaangażowania w wegetację istnień duchowych i sił kosmicznych natury. Czynnikiem rozwoju roślin są napięcia między Ziemią, jej siłami jak grawitacja, magnetyzm, elektryczność, a siłami kosmosu, dającymi impulsy wzrostu ku niebu, na zewnątrz. Współcześnie funkcjonuje na całym świecie tysiące gospodarstw biologiczno-dynamicznych⁴⁴.

We wrześniu 1922 roku Steiner, odpowiadając na inicjatywę grona protestanckich pastorów ewangelickich pod przewodnictwem Friedricha Rittelmeyera (1872-1938), eminentnego pastora Kongregacji Berlińskiej, pragnących odnowy instytucji chrześcijaństwa jako religii, sformułował zasady stowarzyszenia religijnego *Christengemeinschaft* (*Wspólnota Chrześcijan*). Steiner połączył rzymskokatolicką tradycję Kościoła jako źródła wiary z protestancką wolnością myśli i osobistym stosunkiem do życia religijnego. (W stosunku do tego Kościoła używa się często określenia „Kościół Janowy” — dla odróżnienia go od rzymskokatolickiego Kościoła Piotrowego albo protestanckiego Kościoła Pawłowego; głównym sakramentem jest komunია w ramach tzw. *Menschenweihandlung* — Konsekracji Człowieka)⁴⁵. Steiner podkreślał jednak, że uczynił to na ich prośbę i nie traktuje

tycznej postawy wobec dóbr konsumpcyjnych, od pracowników zaś gotowości do pracy przypominającej twardością reguł zakon, zatem chętnych do prowadzenia takiego trybu życia nie ma zbyt wielu. Idea tej pracy odwołuje się do Steinerowskiego obrazu nieśmiertelnej indywidualności duchowej — nigdy nie „gorszej” czy uszkodzonej. To tylko instrumentarium cielesne, jakie owa wieczna indywidualność ma przejściowo do dyspozycji, jest niesprawne — w tym życiu, bez względu na to, kim była w życiu poprzednim i stanie się w następnej inkarnacji. Z takiego „poziomu duchowego” powinien działać opiekun, pedagog, aby umożliwić osobie niepełnosprawnej rozwój bądź przynajmniej optymalne, sensowne i godne życie; por. tu: *Lebensgemeinschaft Bingenheim. Heim, Schule, Werkstätten für Seelenpflege-bedürftige Menschen*, Hrsg. G. Holakovsky, 3. Aufl., Bertelsmann Verlag, Bielefeld 2000.

⁴⁴ Ze współczesnej praktyki rolniczej o chwastach: „Wkrótce okazało się, że spulchnianie poletek zgodnie z syderycznym rytmem Księżycy, z uwzględnieniem poszczególnych impulsów kosmicznych, pobudzało kiełkowanie chwastów w zróżnicowań sposób. Największe ich nasilenie występowało po uprawie gleby w położeniu Księżycy w znaku Lwa, natomiast spulchnianie przy położeniu Księżycy w znaku Koziorożca pobudzało wschody tylko niewielu nasion chwastów. We wszystkich innych kombinacjach kiełkowały przeważnie nasiona tylko jednego gatunku chwast i niewielu innych” (Hun, 1995, s. 10).

⁴⁵ Pytający Steinera kapłani i studenci teologii mówili o potrzebie odnowienia kościołów chrześcijańskich, o potrzebie pogłębienia przeżyć religijnych dzięki odnowieniu sakramentów. We Wspólnocie Chrześcijan jest siedem sakramentów (tak samo jak u rzymskich katolików), lecz szczególne miejsce przypada sakramentowi ołtarza, czyli mszy: posiada ona cztery części składowe: ewangelię, ofiarowanie, przeistoczenie i komunię. W kościołach protestanckich usunięto z liturgii przeistoczenie, a komunię przyjmuje się wyłącznie „na pamiętkę” Ostatniej Wieczerzy. We Wspólnocie Chrześcijan (podobnie jak u katolików) obecne jest przekonanie, że opłatek rzeźwił się przeistacza się podczas sakramentu ołtarza w ciało Chrystusa, a wino w jego krew. Wiąże się to z obecnością Chrystusa

tego ruchu jako organizacji w ramach jego antropozofii czy *Geisteswissenschaft*. To rozróżnienie było dla niego o tyle ważne, że celem jego życia było stworzenie wiedzy duchowej, antropozofii, o charakterze ściśle naukowym, a nie opartym na wierze.

Ostatnie lata Steinera wypełniła – poza pracą twórczą (jego dwie ostatnie książki to *Anthroposophische Leitsätze* i *Mein Lebensgang* z lat 1923-1925) i intensywną działalnością prelegentką, dotyczącą przede wszystkim interpretacji rzeczywistości za pomocą wiedzy antropozoficznej (w latach 1924-1925 wygłosił 338 wykładów) – działalność organizacyjna.

Na tzw. Zjeździe Bożonarodzeniowym 1923/1924 w Dornach doszło do przekształcenia Towarzystwa Antropozoficznego w Powszechne Towarzystwo Antropozoficzne (*Allgemeine Anthroposophische Gesellschaft*). Steiner stanął na jego czele.

W 1923 roku Steiner założył Wolną Wszechnicę Wiedzy Duchowej (*Freie Hochschule für Geisteswissenschaft*) w *Goetheanum*, której także był kierownikiem. Po jego śmierci funkcję tę objął Albert Steffen⁴⁶, poeta i antropozof.

We wrześniu 1924 roku Steiner poważnie zaniemógł i przez kilka miesięcy walczył z chorobą. Niektórzy twierdzą nawet, że podano mu truciznę – „Była to trucizna orientalna, działająca na ciało astralne i wywołująca co srodę kryzys” – pisał dr G. Wachsmuth (Wachsmuth, 1964, s. 123)⁴⁷. 28 września 1924 roku wygłosił dla członków Towarzystwa swój ostatni wykład. Zmarł w Dornach, w *Goetheanum*, 30 marca 1925 roku.

Albert Steffen, poeta i następca Steinera na czele Powszechnego Towarzystwa Antropozoficznego (później: Hermann Poppelbaum, Rudolf Grosse i Manfred Schmidt-Brabant – zm. w 2001 r., po jego śmierci zarząd ma obecnie formę kolegiatną) opisuje w książce *In Memoriam Rudolf Steiner*⁴⁸ ostatnie dni ziemskiej egzystencji Steinera.

25 marca 1925 roku o piątej wieczorem Steffen odwiedza Steinera, leżącego już na łożu śmierci. Steiner próbuje się unieść, rozpytuje o sytuację w *Goetheanum*, sam opowiada o pierwszych sukcesach szkoły euryt-

w całej Matce Ziemi, gdyż podczas Wniebowstąpienia połączył się on z naszą planetą, z losem Ziemi. Ciało Chrystusa jest zarazem ciałem Ziemi; por. B. Baan (2001), *Drogi do medytacji chrześcijańskiej*. Przeł. B. Kowalewska, Warszawa: Wydawnictwo Tęcza.

⁴⁶ Albert Steffen (ur. w 1884 r. w Murgenthal, Szwajcaria, zm. w 1963 r. w Dornach), pisarz, dramaturg i poeta, jeden z czołowych literatów w ruchu antropozoficznym. Wczesne prace Steffena były pełnymi żaru przesłaniami alarmującymi o dewastujących skutkach nowoczesnej cywilizacji technologicznej i zeświecczenia relacji międzyludzkich. Poruszony do głębi tymi niebezpieczeństwami Steffen przyłączył się do ruchu antropozoficznego w 1907 r., zamieszkując na stałe w Dornach. Po śmierci Steinera został przewodniczącym Towarzystwa Antropozoficznego i naczelnym redaktorem pisma *Das Goetheanum*. Od tamtego czasu jego prace stały się wizjami świata przenikniętego metafizycznymi siłami dobra i zła według objawień rodem z ezoterycznej tradycji europejskiej i azjatyckiej. Napisał m.in. powieści: *Die Erneuerung des Bundes* (1913) oraz *Aus Georg Archibalds Lebenslauf* (1950); dramaty: *Hieram und Salomo* (1927), *Das Todeserlebnis des Manes* (1934) oraz *Barrabas* (1949); eseje: *Der Künstler zwischen Westen und Osten* (1925). Książka *Buch der Rückschau* (1939) stanowi jego autobiografię, za: Albert Steffen. W: *Encyclopaedia Britannica Online*. Zaczepnięte 08.11.2012. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/564891/Albert-Steffen>.

⁴⁷ Jest to prawdopodobne, ponieważ już wcześniej – na raucie noworocznym w *Goetheanum* 1 stycznia 1942 r. – taka próba miała jakoby miejsce. Jakoby, ponieważ mimo relacji świadków prawdziwość i tego zdarzenia jest podawana w wątpliwość – biogram Steinera Ch. Lindenberg odrzuca taką interpretację zastąpienia Steinera, powołując się na wypowiedzi jego i Marie von Sivers.

⁴⁸ Rudolf Geering Verlag, Basel 1927 (erste und zweite Auflage); rozdziały: I. Dem Gottesfreund und Menschheitsführer, II. Letzte Stunden bei Rudolf Steiner, III. Trauertage in Dornach, IV. Aus der Gedenkrede.

micznej, która pod kierunkiem jego żony Marii przemierza Niemcy. Mówi o przygotowaniach do wydania książki o medycynie antropozoficznej, jaką przygotował wraz z dr Iłą Wegman, wskazując na rozłożone obok łóżka arkusze drukarskie do korekty⁴⁹.

Steiner zadaje wtedy Steffenowi pytanie: „Dlaczego dzisiejsi poeci tak lękają się mądrości nadzmysłowej?”

Steffen powraca następnego dnia, usiłując sformułować odpowiedź: „Ponieważ nie są poetami”. Steiner ripostuje: „Tak, ale to musi powiedzieć poeta!” (Steffen, 1927, s. 23).

30 marca, o godzinie 5 rano, najbliżsi współpracownicy Steinera zostali poproszeni do przedsiönka atelier, gdzie spoczywał. Powiedziano im, że zostało mu kilka godzin życia, lekarze nie dają już żadnej nadziei. Steiner skonał, świadomy, że umiera: „Splótn spokojnie dłonie i powiedział jeszcze kilka ciepłych słów do zaufanej lekarki. Potem sam zamknął oczy” (Schmid, 2011, s. 116).

3 marca odbyła się ceremonia pogrzebowa (kremacja) doczesnych szczątków Steinera, podczas której Steffen wygłosił mowę: „Zdjął z całej ludzkości brzemie agnostycyzmu” (Steffen, 1927, s. 32), co zapisał później we wspomnieniu.

Wiele z jego idei po dziś dzień ma licznych zwolenników, żywa jest przede wszystkim idea pedagogiczna: bardzo dynamicznie rozwijają się przedszkola i szkoły waldorfskie⁵⁰; kwitnie także rolnictwo biodynamiczne (sieć sklepów sprzedających żywność tzw. *jakości Demeter*) czy antropozoficzna farmacja (firma „Weleda” – założona w 1921 r. pod kierownictwem Steinera przez dra F. Schmiedla – oraz „Wala”, której założycielem był dr Rudolf Hauschka).

Postać i poglądy Steinera budziły kontrowersje jeszcze za jego życia. Przeciwnicy – politycy, teozofowie, działacze partyni, przywódcy związków zawodowych itd.) wysuwali przeciwko niemu różne, nieraz dziwaczne

⁴⁹ Były to arkusze książki: Grundlagen für eine Erweiterung der Heilkunst nach geisteswissenschaftlichen Erkenntnissen, GA 27; wyd. pol.: I. Wegman, R. Steiner, *Podstawy sztuki leczenia poszerzoną wiedzą duchową*, przeł. E. Waśniewska, Wydawnictwo Genesis, Gdynia 1994, ss. 231. W przedmowie do tego pierwszego wydania Ita Wegman napisała: „Rudolf Steiner, nauczyciel, przewodnik i przyjaciel nie przebywa już wśród żyjących. Ciężka choroba, której początkiem było wyczerpanie fizyczne, oderwała go od nas. Siły, które tak obficie i bez ograniczenia poświęcał pracy w Towarzystwie Antropozoficznym, nie wystarczyły już do pokonania własnej choroby. Wszyscy, którzy go kochali i szanowali musieli przeżyć z niewypowiedzianym bólem to, że ten przez tak wielu ukochany człowiek, który był w stanie pomóc tylu ludziom, sam musiał poddać się swojemu losowi w pełni zdając sobie sprawę, że kierowały tym wyższe moce” Wegman, Steiner, 1994, s. 226.

⁵⁰ Zainteresowanych pedagogiką Waldorfską odsyłam do książki: M. Głazewski, *O vitalności szkoły*, Oficyna Wydawnicza WSP, Zielona Góra 1996; oraz serii wydawniczej Impulsu z lat 2006-2013 „Pedagogika waldorfska” (zwłaszcza: F. Carlgren, *Wychowanie do wolności. Pedagogika Rudolfa Steinera. Obrazy i relacje z międzynarodowego ruchu szkół waldorfskich*, przeł. M. Głazewski, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010); a także na stronę internetową www.freunde-waldorf.de. Poza tym warto się zapoznać z: J. Kiersch, *Die Waldorfpädagogik. Eine Einführung in die Pädagogik Rudolf Steiners*, Verlag Freies Geistesleben, Basel 1997; Ch. Lindenbergh, *Waldorfschulen: angstreif lern, selbstbewußt handeln*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg 1975; R. Steiner, *Duchowe podstawy sztuki wychowania. Wykłady oksfordzkie*, tłum. E. Lyczewska, Wydawnictwo Genesis, Gdynia 2005; tenże, *Zagadnienie wychowania jako zagadnienie społeczne. Duchowe, kulturowo-historyczne i społeczne podłoża pedagogiki Szkoły Waldorfskiej*, tłum. E. Lyczewska, Wydawnictwo Genesis, Gdynia 2004; G. Wehr, *Der pädagogische Impuls Rudolf Steiners. Theorie und Praxis der Waldorfpädagogik*, Fischer Verlag, Frankfurt/Main 1983. Krytycznie o pedagogice waldorfskiej: S.M. Szymański, *Niemiecka pedagogika reformy 1840-1933*, Warszawa 1992; M. Kayser, P.A. Wegemann, *Uczyliśmy w szkole waldorfskiej. O historii i praktyce pewnej utopii*, przeł. S.M. Szymański, WSiP, Warszawa 1998.

zarzuty: Steinera zwalczano przypisując mu „żydo-komunizm”, przynależność do masonerii, kosmopolityzm itp. Poważnym *argumentum ad hominem* była jego pozycja w ruchu antropozoficznym określana mianem kultu, bezkrytycznej adoracji i przekonania o nieomyślności mistrza⁵¹. Ważne było, że Steiner coś powiedział, a nie naukowa sprawdzalność stwierdzenia (sam Steiner przeciwstawiał się często takiej postawie, prosząc słuchaczy o weryfikację jego słów, a nie przyjmowanie ich na wiarę)⁵². Krytycy twierdzą ponadto, że nikomu nie udało się do tej pory osiągnąć poznania świata nadzmysłowego na drodze pokazanej przez Steinera⁵³. Oskarża się Steinera o „marzycielskie fantazje”, podtrzymanie fałszywej wiary w istnienie mitycznych lądów Atlantydy i Lemurii (*Z kroniki Akasha*) – choć nie zarzuca się kłamstwa Platonowi, od którego Steiner zaczerpnął te przecież metaforyczne obrazy. Zestawiając wypowiedzi Steinera na temat fizyki kwantowej i teorii względności krytycy wskazują, że jego rezultaty poznania spirytualistycznego stoją w sprzeczności z wynikami doświadczeń współczesnej nauki⁵⁴.

Na przełomie XX i XXI wieku Steinerowi zaczęto zarzucać także rasizm, literalnie odczytując jego alegoryczne obrazy historii ludzkości (teoria *Wurzelrasen*); a jego poglądy były przez krytyków ze strony niemieckiej lewicy określane jako faszystowskie (*fascistoid* – Ernst Bloch, 1956), co dziwi, gdy się weźmie pod uwagę fakt nieudanych wysiłków NSDAP, by wykorzystać dla swoich celów mistyczne elementy koncepcji Steinera (już 15 listopada 1933 r. zakazano w Turynii dystrybucji produktów rolnictwa biodynamicznego, a 1 listopada 1935 r., dekretem Reinharda Heydricha, w ogóle zakazano działalności Towarzystwa Antropozoficznego w Niemczech, szkołom waldorfskim zabroniono przyjmowania nowych uczniów bądź je zamknięto: 1938 – Stuttgart, 1941 – Drezno, gdyż „zbudowane na pedagogice założyciela Steinera i stosowane w istniejących dziś antropozoficznych szkołach metody nauczania mają na celu wychowanie indywidualne i nakierowane na jednostkę, co nie ma nic wspólnego z podstawami wychowania narodowosocjalistycznego” (Wagner, 1991,

⁵¹ Krytykę takiego antropozoficznego „kolektywizmu” w myśleniu i działaniu, zwłaszcza wśród członków Towarzystwa Antropozoficznego (explicitie: *Denkcollectiv, Plausibilitätsstrukturen*), zawiera praca G. Röschertera, *Anthroposophie als Aufklärung*, Triethemus Verlag, München 1997. Röscherter przywołuje w niej koncepcję teoriopoznawczą niemal zupełnie zapomnianego lekarza, żydowsko-polskiego pochodzenia, Ludwika Flecka.

⁵² Por. tu: J. Kiersch, *Naukowość antropozofii. Przyczynek do wyjaśnienia zawilego problemu*, [w:] tenże, *Ezoteryka w pedagogice waldorfskiej. Wybrane zagadnienia z pedagogiki Rudolfa Steinera*, przeł. B. Kowalewska, b.m.r.w., s. 25-30. Proces merytorycznej, a nie emocjonalnej „demitologizacji” Steinera zapoczątkował w Ch. Lindenberg w swojej dwutomowej biografii Rudolf Steiner. Eine Biographie, Bd. I, II, *Freies Geistesleben*, Stuttgart 1997. Ukazał w niej Steinera jako człowieka zadającego pytania, poszukującego, ale i błędzącego, ponoszącego nieraz porażki – człowieka stającego się, transgresyjnego, tzn. bezustannie przekraczającego siebie, rozwijającego się.

⁵³ Nie jest to jednak takie proste, binarne doświadczenie, dające się zanegować lub bezwzględnie potwierdzić – por.: B. Kowalewska, *Antropozoficzna ścieżka rozwoju wewnętrznego. Ćwiczenia podstawowe i medytacja*, b.m.r.w.

⁵⁴ Nie wszyscy fizycy tak twierdzą. Do innych wyników odnośnie do fizyki kwantowej doszedł w swoich badaniach Arthur Zajonc (ur. 1949, fizyk i autor kilku książek na temat powiązania nauki, umysłu i ducha, od 1978 r. kierownik katedry fizyki kwantowej w Amherst College, Massachusetts, USA). Przedstawia je w swojej książce *Catching the Light: The Entwined History of Light and Mind*. Oxford University Press 1995. Zajonc był Sekretarzem Generalnym Amerykańskiego Towarzystwa Antropozoficznego (*General Secretary of the Anthroposophical Society in America*), a w styczniu 2012 r. został rektorem słynnego Instytutu Umysłu i Życia (*Mind and Life Institute*).

s. 62)). Powołana w 1997 roku w Holandii specjalna komisja dla zbadania kwestii rasistowskiego charakteru poglądów zawartych w dziełach Steinera wskazała na 16 miejsc w tekstach mających z punktu widzenia dzisiejszej poprawności politycznej – dyskryminujący charakter, lecz w swojej końcowej opinii stwierdziła jednoznacznie, że „antropozoficzny obraz człowieka Rudolfa Steinera zbudowany jest jednoznacznie na podstawie równości wszystkich ludzkich indywiduów, a nie na mniemanej przewadze jednej z ras wobec innych”⁵⁵. Oddaliła też zarzut o antysemityzm, jako paradoksalny, gdyż Steiner już w okresie berlińskim z zaangażowaniem zwalczał wszelkie jego przejawy⁵⁶.

Bibliografia

- Albert Steffen. W: *Encyclopaedia Britannica Online*. Zaczepnięte 08.11.2012. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/564891/Albert-Steffen>.
- Baan B. (2001). *Drugi do medytacji chrześcijańskiej*. Przeł. B. Kowalewska. Warszawa: Wydawnictwo Tęcza.
- Bancroft A. (1991). *Współcześni mędrcy i mistycy*. Przeł. M. Kuźniak. Warszawa: Wydawnictwo Pusty Obłok.
- Bock E. (1990). *Rudolf Steiner. Studien zu seinem Lebensgang und Lebenswerk*. Stuttgart 1961 (wyd. 2 poszerzone).
- Beck W. (2002). *Rudolf Steiner*. Verlag am Goetheanum.
- Brügge P. (1984). *Die Anthroposophen*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Carlgrén F., Klingborg A. (2010). *Wychowanie do wolności. Pedagogika Rudolfa Steinera. Obrazy i relacje z międzynarodowego ruchu szkół steinerowskich*. Przeł. M. Gładzowski. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Easton S.C. (1980). *Rudolf Steiner: Herald of a New Epoch*. New York.
- Ewartowski J. (2011). Anthroposophie als Geisteswissenschaft. Rudolf Steiners Geistbegriff vor dem Hintergrund von Aristoteles, Brentano und Dilthey. W: *Anthroposophie in Geschichte und Gegenwart*. Hrsg. R. Uhlenhoff. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag.
- Gładzowski M. (1996). *O witalności szkoły*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza WSP.
- Głowiński M., Kostkiewicz T. i inni (1989). *Słownik terminów literackich*. J. Sławiński (red.). Wyd. 2. Ossolineum.
- Goethe J.W. (b.r.w.). *Farbenlehre*. W: *Goethes Naturwissenschaftliche Schriften. Eine Auswahl. Herausgegeben von Julius Schuster. Goethes Werke*. Hrsg. Ch. Christiansen. Wien-Hamburg-Zürich: Gutenberg-Verlag Christensen & Co.
- Hecker J. (1988). *Rudolf Steiner in Weimar*. Dornach.
- Hemleben J. (1963). *Rudolf Steiner. In Selbstzeugnissen und Bilddokumenten dargestellt von Johannes Hemleben*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Helena Blavatsky (2013). W: *Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online*. Encyclopaedia Britannica Inc. Zaczepnięte 10.06.2013. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic>.
- Hiebel F. (1965). *Rudolf Steiner im Geistesgang des Abendlandes*. Berlin.
- Hun M. (1995). *Chwasty w świetle badań konstelacyjnych i homeopatycznych*. Przeł. W. Fortuna. Nakło nad Notecią: Wydawnictwo Otylia.

⁵⁵ Por. tu: Steiner-Bücher kommen nicht auf den Index, *Stern*, 07.10. 2007, <http://www.stern.de/panorama/waldorfschulengruender-steiner-buecher-kommen-nicht-auf-den-index-597173.html>. Zaczepnięte 18.02.2010.

⁵⁶ Por. tu szerzej: Kowalewska, 2010, odnośnie do danych z holenderskiego raportu ekspertów – s. 3-4.

- Jiddu Krishnamurti (b.r.w.). *Droga*. Wrocław: Pracownia Borgis.
- Kiersch J. (2010). Vom Heiligen zum Klassiker. Wie sich die Rezeption der Anthroposophie mit der wachsenden historischen Distanz gewandelt hat. *Erziehungskunst, Mai*.
- Kiersch J. (2011). Wissenschaft fragwürdig? Zur vorläufigen Klärung eines ungelösten Problems. W: P. Loebell (red.) *Waldorfschule heute*. Stuttgart: wyd. Freies Geistesleben.
- Kowalewska B. (b.m.r.w.). *Antropozoficzna ścieżka rozwoju wewnętrznego. Ćwiczenia podstawowe i medytacja*.
- Kowalewska B. (2010). *Antropozofia a problem ras*. Amsterdam.
- Krück von Poturzyn M.J. (1957). *Wir erlebten Rudolf Steiner*. Stuttgart.
- Kugler W. (1978). *Rudolf Steiner und die Anthroposophie. Wege zu einem neuen Menschen*. Köln: DuMont Reise Verlag.
- Kunowski S. (2000). *Problematyka współczesnych systemów wychowania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Lauer H.E. (1926). *Rudolf Steiners Lebenswerk*. Basel.
- Lebensgemeinschaft Bingenheim. Heim, Schule, Werkstätten für Seelenpflege-bedürftige Menschen* (2000). Hrsg. G. Holakovsky. 3. Auflage. Bielefeld: Bertelsmann Verlag.
- Leinhas E. (1960). *Aus der Arbeit mit Rudolf Steiner*. Basel.
- Lindenberg Ch. (1997). *Rudolf Steiner. Eine Biographie*. Bd. I, II. Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.
- Lindenberg Ch. (2011). *Rudolf Steiner. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten dargestellt von Christoph Lindenberg*. 13 Auflage. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Meyer R. (1961). *Wer war Rudolf Steiner?* Stuttgart.
- Ohlschläger S. (1999). *Rudolf Steiner (1861-1925)*. Wyd. Dr. Michael Imhof.
- Patzlaff R., Saßmannshausen W., Kardel T., McKeen C. (2011). *Pedagogika waldorfska dla dzieci od trzech do dziewięciu lat*. Przeł. M. Głazewski. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Petersen K. (1968). *Rudolf Steiner*. Berlin (West).
- Pöppig F. (1960). *Rudolf Steiner*. Wien.
- Prokopiuk J. (1983). Od filozofii do antropozofii. *Studia Filozoficzne*, 5-6.
- Rittelmeyer F. (1928). *Meine Lebensbegegnung mit Rudolf Steiner*. Stuttgart.
- Rittelmeyer F. (red.) (1921). *Vom Lebenswerk Rudolf Steiners. Eine Hoffnung neuer Kultur*. Aufsätze von 10 Mitarbeitern, München.
- Röschert G. (1997). *Anthroposophie als Aufklärung*. München: Trithemus Verlag.
- Rudolf Steiner, *Encyclopædia Britannica Online*. Zaczepnięte 08.11.2012. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/565012/Rudolf-Steiner>.
- Schmidt R. (2011). *Rudolf Steiner. Skizze seines Lebens*. Dornach: Verlag am Goetheanum.
- Shepherd A. (1954). *Scientist of the Invisible*. London.
- Steffen A. (1927). *In Memoriam Rudolf Steiner*. Basel: Rudolf Geering Verlag.
- Steffen A. (1955). *Begegnungen mit Rudolf Steiner*. Dornach.
- Steiner R. (1904). *Aus der Akasha Chronik*. Berlin (wyd. pol.: (1926). *Kronika Akasha. Wtajemniczenie w odwieczną pamięć wszechświata*. Przeł. J. Rundbaken. Warszawa: Druk Zrzeszenia Samorządów Powiatowych).
- Steiner R. (1909). *Wie erlangt man Erkenntnisse der höheren Welten?* Berlin (wyd. pol. (1925). *Jak uzyskać poznanie wyższych światów?* Przeł. W. Wolański i H.K. Wilno: Wydawnictwo Koła Antropozoficznego Znicz).

- Steiner R. (1910). *Die Geheimwissenschaft im Umriss*. Leipzig: Altmann Verlag (wyd. pol.: (1948). *Wiedza tajemna w zarysie*. Warszawa).
- Steiner R. (1917). *Von Seelenrätseln. Anthropologie und Anthroposophie*. Berlin.
- Steiner R. (1920). *Die Kernpunkte der sozialen Frage*. In den Lebensnotwendigkeiten der Gegenwart und Zukunft. Stuttgart: Verlag Der Kommende Tag (wyd. pol.: (1938). *Sedno kwestii społecznej*. Wydano staraniem Polskiego Towarzystwa Antropozoficznego w autoryzowanym przekładzie M.O. i M.W. Warszawa: Spółka „Nasza Księgarnia”.
- Steiner R. (1929). *Die Philosophie der Freiheit. Grundzüge einer modern Weltanschauung. Seelische Beobachtungsergebnisse nach naturwissenschaftlicher Methode* (1. Auflage Berlin 1894). Dornach (wyd. pol.: Steiner R. (1929). *Filozofia wolności. Zarys podstawy nowoczesnego poglądu na świat. Wyniki badań duszy metodą przyrodoznawczą*. Z upoważnienia autora spolszczył M.K. Wołowski. Warszawa: wyd. F. Hoesick).
- Steiner R. (1930). *Farbenlehre*. Dornach: Philosophisch-Anthroposophischer Verlag.
- Steiner R. (1980). *Wahrheit und Wissenschaft*, GA 3, Dornach: Rudolf Steiner Verlag (1. Auflage Weimar 1892).
- Steiner R. (1982). *Allgemeine Menschenkunde als Grundlage der Pädagogik*. GA 293. Dornach: Rudolf Steiner Verlag (wyd. pol.: (1998). *Ogólna wiedza o człowieku jako podstawa pedagogiki. Wykłady wygłoszone w Stuttgarcie od 21 sierpnia do 5 września*. Przeł. A. Winiarczyk. Gdynia: Wydawnictwo Genesis).
- Steiner R. (1984). *Philosophie und Anthroposophie. Gesammelte Aufsätze 1904-1923*. Dornach.
- Steiner R. (1988). *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung mit besonderer Rücksicht auf Schiller*. Dornach: Rudolf Steiner Verlag (1. Auflage Berlin-Stuttgart 1886).
- Steiner R. (2000). *Mein Lebensgang*. Eine nicht vollendete Biographie mit einem Nachwort herausgegeben von Marie Steiner 1925. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag.
- Traub F. (1921). *Rudolf Steiner als Philosoph und Theosoph von Dr. Friedrich Traub (Professor in Tübingen)*. Zweite Auflage. Zugleich Erwiderung auf die gleichnamige Gegenschrift, von Dr. W.J. Stein. Tübingen: Verlag von J.C.B. Mohr.
- Ulrich H. (2011). *Rudolf Steiner. Leben und Lehre*. München: C.H. Beck Verlag.
- Vagedes J. (2009). Jak współcześnie dzieci uczą się kształtować swoje ciało? Zmieniona konstytucja organizmu i „nowe choroby dziecięce”. W: A. Neider (red.) *Edukacja to więcej niż uczenie się. Przedszkole i szkoła w dialogu*. Przeł. M. Głazewski. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Wachsmuth G. (1964). *Rudolf Steiners Erdenleben und Wirken*. Dornach.
- Wagner A. (1991). Anthroposophen und Nationalsozialismus. Probleme der Vergangenheit und Gegenwart. *Flensburger Hefte*, 3 (32).
- Wegman I., Steiner R. (1994). *Podstawy sztuki leczenia poszerzoną wiedzą duchową*. Przeł. E. Waśniewska. Gdynia: Wydawnictwo Genesis.
- Wehr G. (1987). *Rudolf Steiner. Leben. Erkenntnis. Kulturimpuls*. München.
- Wehr G. (1994). *Rudolf Steiner zur Einführung*. Hamburg: Junius Verlag.
- Wehr G. (2005). *Rudolf Steiner*. München: Diederichs Verlag.
- Wilson C. (1985). *Rudolf Steiner. The Man and His Vision*. Wellingborough.
- Wimbauer H. (1984). *Die Individualität Rudolf Steiners, das offenbare Geheimnis der Anthroposophie*. St. Ulrich.
- Zander H. (2011). *Rudolf Steiner. Die Biographie*. München: Piper Verlag.
- Zeylman van Emmichoven F.L. (1961). *Rudolf Steiner*. Stuttgart.

Summary

Rudolf Steiner. A Gloss to the Biography

The subject of the article is the life and work of Rudolf Steiner, an Austrian philosopher, social reformer, architect, and occultist, who at the beginning of the 20th century created a spiritual movement – derived from anthroposophy as an esoteric philosophy with roots in theosophy and German idealistic philosophy by Fichte, Hegel and Schelling. Steiner tried to build a synthesis between science and mysticism; his philosophical program, which he called *spiritual science*, sought to provide a connection between the cognitive path of Western philosophy and the spiritual dimensions of the human being. He also worked in a variety of artistic fields, including drama, the art of movement (developing a new artistic form, *eurythmy*) and architecture, incorporated in the building of *Goetheanum*, a cultural centre to dwell all these sciences and arts. The paper presents and discusses some of Steiner's various practical endeavors, including Waldorf education, biodynamic agriculture and anthroposophical medicine.

Key words: Waldorf education, anthroposophy, eurythmy, Goetheanum, spiritual science, Rudolf Steiner